

**การศึกษาเพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวตามรอยอารยธรรม
ทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี ประเทศไทย
A project to develop tourism routes:
a case study of Dvaravati civilization-Khmer sites
in Ratchaburi Province, Thailand**

ทัศนีย์ นาคเสนีย์*

Tassanee Naksanee¹

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการวิจัยเรื่อง การศึกษาเพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวตามรอยอารยธรรมทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี ที่มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) สำรวจทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทศิลปวัฒนธรรมทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี จุดเด่นและศักยภาพความพร้อมของสถานที่แหล่งท่องเที่ยว (2) จัดทำเส้นทางท่องเที่ยว ทดลองนำเที่ยวและประเมินผลเส้นทาง เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ โดยเชิงคุณภาพเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง จากเจ้าหน้าที่ของหน่วยงานภาครัฐและเอกชน จำนวน 36 คน เครื่องมือที่ใช้รวบรวมข้อมูลได้แก่ การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่มย่อย (Focus group) การสำรวจ และนำเสนอข้อมูลโดยวิธีวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ผลการศึกษาพบว่า

ทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทศิลปวัฒนธรรมทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี มีแหล่งท่องเที่ยว ที่ปรากฏร่องรอยอารยธรรมทวารวดี – ขอม จำนวน 9 แหล่ง ที่ได้มีการค้นพบร่องรอยหลักฐานเชิงประจักษ์ ว่าอารยธรรมทวารวดี – ขอม นั้นมีอยู่จริง ส่วนมากเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุและศาสนสถาน ที่มีความเหมาะสมต่อการจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้และสะดวกต่อการเดินทางเข้าถึงได้ ด้วยรถโดยสารหรือรถจักรยาน เมื่อ นำแหล่งท่องเที่ยวที่ปรากฏร่องรอยอารยธรรมทวารวดี - ขอม ในจังหวัดราชบุรี มาจัดทำเส้นทางท่องเที่ยวได้เส้นทาง 2 แบบ คือ เส้นทางท่องเที่ยวแบบวันเดียว (One day trip) จำนวน 5 เส้นทาง และเส้นทางท่องเที่ยว 2 วัน 1 คืน (Two days trip) จำนวน 4 เส้นทาง ข้อเสนอแนะในการจัดทำเส้นทางท่องเที่ยว คือ ควรนำกิจกรรมที่มีชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม หรือแหล่งท่องเที่ยวอื่นที่ได้รับความสนใจ

* สาขาวิชาการท่องเที่ยว คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏหมู่บ้านจอมบึง

Lecturer, Tourism Program, Faculty of Management Science, Muban Chombueng Rajabhat University

เข้าไปเสริมในเส้นทาง จะทำให้เส้นทางมีความน่าสนใจมากยิ่งขึ้นแต่ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับความต้องการของนักท่องเที่ยวและฤดูกาล

คำสำคัญ

เส้นทางท่องเที่ยว อารยธรรมทวารวดี อารยธรรมขอม จังหวัดราชบุรี

Abstract

This article is a part of the research, a study project to develop a tourism route in Ratchaburi province to visit Dvarvati and Kamer sites. The purpose of this research aim 1) to study the tourism resource about the attractions and the potentials. 2) to make a tourism routing trial and evaluate it. This research is a qualitative research adopting in-depth survey, interview, focus group, and descriptive statistic as tools to collect data and analyzed the data by content analysis technique.

The results found that :

There were 9 attractions regarding Dvarvati and Kamer culture that could be traced related to Dvarvati and Kamer civilization, these finding the discovery of trace evidence of visit Dvarvati and Kamer civilization. Most resources were historical monuments, artifacts and religious related places. They are suitable to promote to be learning sites and are easy to access.

The Tourism route in Ratchaburi province to Daravati and Kamer sites can be created into 2 programs: 5 routes of excursion trip and 4 routes of two-day trip. The suggestions in promoting these routes are to allow more community-participation activities or to enhance by adding more interesting attractions. However, the program created should be based on tourists' demand and season.

บทนำ

จังหวัดราชบุรีมีแหล่งท่องเที่ยวที่หลากหลาย ทั้งแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม เชิงนิเวศ และศิลปะวิทยาการ อีกทั้งจังหวัดราชบุรียังเป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่ชายแดนด้านทิศตะวันตกของประเทศไทย ท่าเลที่ตั้งไม่ไกลจากกรุงเทพมหานครมากนักเพียงระยะทางประมาณ 100 กิโลเมตรเท่านั้น การคมนาคมเดินทางสะดวกสบายและรวดเร็ว ทำให้นักท่องเที่ยวสามารถเดินทางมาท่องเที่ยวได้ทุกฤดูกาล จากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีพบว่า จังหวัดราชบุรี เป็นถิ่นที่มีร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานของ กลุ่มชนโบราณตั้งแต่ 4000 ปีมาแล้ว (ธิดา สารยา. 2532 หน้า 40) โดยจะตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้ลำน้ำสายรองที่แยกมาจากแม่น้ำใหญ่ บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองตอนล่าง ทางทิศตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีลักษณะเป็นสังคมเกษตร ในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 11 ได้เกิดรูปแบบวัฒนธรรมใหม่ที่เรียกกันว่า “ทวารวดี” ขึ้น จากการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีชิ้นสำคัญที่เป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ว่าอารยธรรม ทวารวดีนั้นมีอยู่จริง คือ เหรียญเงินจากแหล่งโบราณคดีที่อู่ทอง นครปฐม สิงห์บุรี และชัยนาท ซึ่งบนเหรียญเงินเหล่านี้มีคำจารึกภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณยะ” แปลว่า บุญของผู้เป็นเจ้าของ (ศรี) ทวารวดี อีกด้านหนึ่งเป็นลวดลายแบบต่างๆ เช่น ลายรูปสัตว์หรือสัญลักษณ์มงคล ซึ่งเหรียญเงินแบบนี้พบในเมืองโบราณสมัยทวารวดีทั่วไป ครั้งแรกพบที่นครปฐม 2 เหรียญ ใน พ.ศ. 2486 ทำให้นักวิชาการเชื่อกันว่านครปฐมเป็นศูนย์กลางของรัฐทวารวดี แต่ต่อมาได้พบเพิ่มขึ้นอีกในเมืองอื่นๆ อาทิ เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี (ณัฐพล บุญอุทิศ, 2546 หน้า 53)

ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นระยะที่อิทธิพลอารยธรรมขอมหรือเขมรโบราณได้แพร่เข้ามาใน ภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือทำให้อารยธรรมทวารวดีสิ้นสุดลง เกี่ยวกับอารยธรรมขอมที่สำคัญคือ มีการค้นพบหลักฐานต่างๆ ในพื้นที่ของจังหวัดราชบุรี ได้แก่ เมืองชยราชบุรี และเมืองศัมพูกปฏัญนะ เมืองชยราชบุรี (สันนิษฐานว่าเป็นเมืองราชบุรี) ในเขตอำเภอเมืองราชบุรี มีวัดมหาธาตุวรวิหาร เป็นศูนย์กลางของเมือง มีหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญ คือ พระปรางค์วัดมหาธาตุวรวิหาร ซึ่งรูปแบบพระปรางค์องค์เดิมมีลักษณะเป็นแบบปราสาทเขมรคล้ายคลึงกับพระปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี ส่วนเมืองศัมพูกปฏัญนะ (สันนิษฐานว่าเป็นเมืองโบราณโกสินารายณ์) เขตอำเภอบ้านโป่ง ที่มีการขุดค้นพบโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก เช่น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแปลงรัศมี พระพิมพ์ดินเผา ประติมากรรมครุฑขนาดใหญ่ ชิ้นส่วน ลวดลายประดับสถาปัตยกรรมที่ทำจากดินเผาและสลักจากหินทรายสีแดง เป็นต้น (นิตยา พลขำนิ, 2549 หน้า 15 – 16)

จากร่องรอยประวัติศาสตร์และความเป็นมาของเมืองราชบุรีดังกล่าวข้างต้น ถือว่าเป็นมรดกของแผ่นดินที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์ และสามารถนำมาพัฒนาเป็นทรัพยากรการท่องเที่ยวของชุมชน โดยการเชื่อมโยงประวัติความเป็นมาและสถานที่สำคัญของอารยธรรมทวารวดีและขอมที่ปรากฏ

หลักฐาน มาจัดทำเป็นเส้นทางท่องเที่ยวเพื่อเป็นการอนุรักษ์มรดกทางประวัติศาสตร์ ให้กลับมาเฟื่องฟูอีกครั้ง และเพื่อเพิ่มกิจกรรมทางการท่องเที่ยวภายในจังหวัดราชบุรี ให้มีความหลากหลายแปลกใหม่ ดังนั้น การศึกษาเพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวตามรอยอารยธรรมขอมและทวารวดี จังหวัดราชบุรี จึงเป็นอีกทางเลือกหนึ่ง สำหรับนักท่องเที่ยวเฉพาะกลุ่มที่สนใจศึกษาหรือเที่ยวชมในแหล่งท่องเที่ยวที่เกี่ยวกับศิลปะและวัฒนธรรม อันจะส่งผลต่อการกระตุ้นเศรษฐกิจ และสอดคล้องกับนโยบายส่งเสริม การท่องเที่ยวของประเทศ และยังจะช่วยให้เข้าใจประวัติศาสตร์และความเป็นมาของชุมชน รวมถึงเป็นเครื่องมือเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานและโบราณวัตถุได้อีกทางหนึ่ง โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาครั้งนี้ คือ 1) เพื่อสำรวจทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภท ศิลปวัฒนธรรมทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี ทางด้านจุดเด่นและศักยภาพความพร้อมของสถานที่แหล่งท่องเที่ยว และ 2) เพื่อจัดทำเส้นทางทางการท่องเที่ยว ทดลองนำเที่ยวและประเมินผลเส้นทางตามรอยอารยธรรมทวารวดี – ขอม จังหวัดราชบุรี ซึ่งคาดว่าจะประโยชน์ที่จะได้รับการศึกษาครั้งนี้คือ 1) ได้เส้นทางทางการท่องเที่ยวตามรอยอารยธรรมขอมและทวารวดีของจังหวัดราชบุรี 2) ได้แนวทางเพื่อดำเนินการส่งเสริมการท่องเที่ยวให้กับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง 3) ชุมชนได้มีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการการท่องเที่ยวซึ่งเป็นฐานคิดของการพัฒนาแบบยั่งยืน 4) นักวิจัยและนักวิจัยร่วมได้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากการปฏิบัติงานร่วมกัน และ 5) นักวิจัยได้มีโอกาสในการลงชุมชน สร้างโอกาสในการเรียนรู้ท้องถิ่น และมีฐานข้อมูลสำหรับการจัดการเรียนการสอนด้านการท่องเที่ยวของมหาวิทยาลัยต่อไปในอนาคต

เครื่องมือและวิธีการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เครื่องมือที่ใช้รวบรวมข้อมูลได้แก่ การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่มย่อย (Focus group) จากกลุ่มผู้รู้ โดยเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง จากผู้แทนขององค์กรภาครัฐ ประกอบด้วย สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี สำนักวัฒนธรรมจังหวัดราชบุรี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติจังหวัดราชบุรี จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว สำนักงานการท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดราชบุรี ผู้แทนของชุมชน ประกอบด้วย ตัวแทนจากเทศบาลตำบลเขาสูง และเทศบาลตำบลท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เจ้าอาวาสหรือชุมชนวัดโขลงสุวรรณคีรี วัดเขาสูง วัดมหาธาตุวรวิหาร ผู้แทนจากสถาบันการศึกษาได้แก่ มหาวิทยาลัยราชภัฏหมู่บ้านจอมบึง ผู้ประกอบการด้านธุรกิจท่องเที่ยวและ มัคคุเทศก์ จำนวน 36 คน

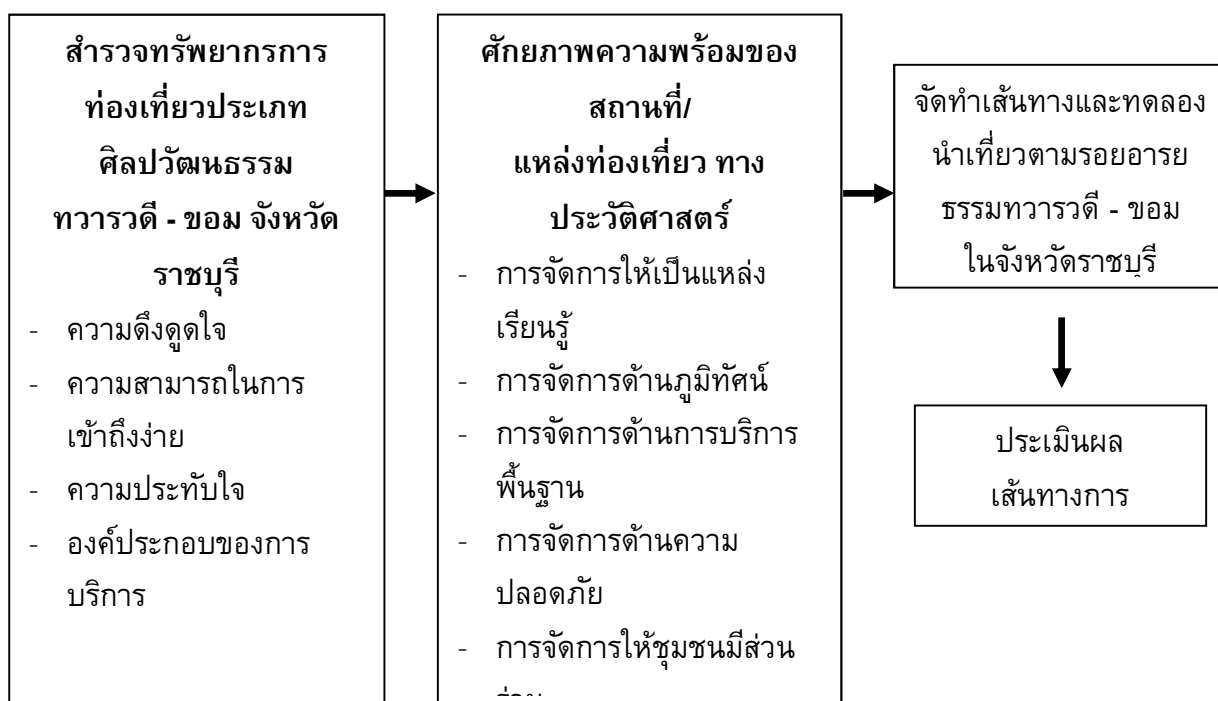
วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล คือศึกษาข้อมูลจาก

1. แหล่งข้อมูลปฐมภูมิ โดยทีมผู้วิจัยเดินทางไปเก็บข้อมูลภาคสนามที่แหล่งท่องเที่ยวทั้งหมด เพื่อทำการสำรวจทรัพยากรท่องเที่ยว รวบรวมข้อมูล ทำการถ่ายภาพและสัมภาษณ์ผู้รู้และผู้อาศัยอยู่ในแหล่งท่องเที่ยวนั้น เพื่อนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) โดย

วิเคราะห์จับประเด็นเกี่ยวกับทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทศิลปวัฒนธรรมทวารวดี – ขอมในจังหวัดราชบุรี จุดเด่นและศักยภาพ ความพร้อมของสถานที่แหล่งท่องเที่ยว หลังจากนั้นจึงจัดทดลองนำเที่ยวในสถานที่จริงตามเส้นทางที่ได้ จากการสัมภาษณ์และสนทนากลุ่มย่อย (Focus group) เพื่อประเมินผลเส้นทางตามรอยอารยธรรมทวารวดี – ขอม จังหวัดราชบุรี

2. แหล่งข้อมูลทุติยภูมิ โดยการรวบรวมข้อมูล หลักฐาน เอกสาร ตำรา จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง กับแหล่งท่องเที่ยว ได้แก่ สำนักวัฒนธรรมจังหวัดราชบุรี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติจังหวัดราชบุรี วิทยาลัยเทคนิคนครปฐม สำนักงานการท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดราชบุรี เว็บไซต์การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย เว็บไซต์กรมการท่องเที่ยว กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา เว็บไซต์จังหวัดราชบุรี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) โดยทำการวิเคราะห์จับประเด็นถึงจุดเด่นและศักยภาพความพร้อมของทรัพยากร สถานที่แหล่งท่องเที่ยวประเภทศิลปวัฒนธรรมทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี

กรอบแนวคิดการวิจัย

รูปภาพที่ 1 แสดงกรอบแนวคิดในการดำเนินการวิจัย

ที่มา : จากการศึกษา

ผลการศึกษา

ผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์ที่ 1) สืบหาทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทศิลปวัฒนธรรม ทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี ทางด้านจุดเด่นและศักยภาพความพร้อมของสถานที่แหล่งท่องเที่ยว ซึ่งเป็นการสืบหาจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิพบว่า มีทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทศิลปวัฒนธรรมทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี ที่ได้มีการค้นพบร่องรอยหลักฐานเชิงประจักษ์ว่าอารยธรรมทวารวดี – ขอม นั้นมีอยู่จริง เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุและศาสนสถาน จำนวน 9 แห่ง คือ สระโกสินารายณ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี วัดโขลงสุวรรณคีรี จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว ถ้ำถ้ำเขา ถ้ำจัน ถ้ำจาม ถ้ำฝาโถ และวัดมหาธาตุวรวิหาร ซึ่งแต่ละแห่งมีจุดเด่นและศักยภาพความพร้อมของสถานที่แหล่งท่องเที่ยว ดังนี้

1) สระโกสินารายณ์

จุดเด่น เป็นโบราณสถานที่ได้มีการขุดค้นพบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี เป็นศิลปะเขมรแบบบายน ในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายแห่งราชอาณาจักรเขมรหรือขอม (ยนต์ ชุ่มจิตต์. 2547 หน้า 233) ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า ณ พื้นที่แห่งนี้เคยเป็นเมืองศัมภูกปฏัก หรือ เมืองโกสินารายณ์ ที่สร้างขึ้นในสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 15-18) (ณัฐพล บุญอุทิศ, 2546 หน้า 53) และมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์จนได้รับการประกาศขึ้นเป็นโบราณสถานแห่งชาติในปี 2522 โดยกรมศิลปากร (ยนต์ ชุ่มจิตต์. 2547 หน้า 271) ศักยภาพพื้นที่คือมีความสะดวกในการเดินทางเข้าถึงด้วยรถโดยสารขนาดใหญ่ บริเวณโดยรอบสระน้ำมีการจัดการภูมิทัศน์ให้เป็นสถานที่พักผ่อน และเป็นสถานที่จัดกิจกรรมตามเทศกาลงานประเพณีของชุมชน แต่จอมปราสาท ที่เป็นพื้นที่กลางเมืองโบราณ ตั้งอยู่ในบริเวณโรงงานเยื่อกระดาษสยามคราฟท์ ซึ่งเป็นพื้นที่ของเอกชน ที่ไม่สะดวกต่อการเข้าไปเยี่ยมชมหรือเข้าไปศึกษา

2) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี

เป็นอาคารที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2465 ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 6 ที่ได้รับอิทธิพลรูปแบบการสร้างมาจากสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก (มโน กลีบทอง, 2544 หน้า 7) และเป็นศูนย์ศึกษาอนุรักษ์ และเผยแพร่ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องราวประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนในพื้นที่จังหวัดราชบุรี และมีศักยภาพมากในการจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้ และมีบุคลากรที่มีความรู้เรื่องประวัติศาสตร์ให้ความรู้แก่นักท่องเที่ยวและชุมชน

3) วัดโฆลงสุวรรณคีรี

เป็นศาสนสถานที่มีปรากฏอาคารวิหารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าฐานสูงตั้งอยู่ (โบราณสถานหมายเลข 18) นักโบราณคดีเชื่อว่าเป็นศิลปกรรมเนื่องในพระพุทธศาสนาสมัยวัฒนธรรมทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ 9 โบราณสถานแห่งนี้มีความสำคัญจนได้รับการประกาศขึ้นเป็นโบราณสถานแห่งชาติในปี 2505 (กรมศิลปากร สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552 หน้า 23) มีศักยภาพในการใช้เป็นสถานที่ศึกษาถึงสถาปัตยกรรมในสมัยอารยธรรมทวารวดี และสะดวกต่อการเดินทางเข้าถึง

4) จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว

เป็นพิพิธภัณฑ์ชุมชน ที่ก่อตั้งโดยชุมชนในท้องถิ่นและมีบทบาทหลักต่อการตัดสินใจ การวางแผนและการบริหารจัดการอีกทั้งเป็นศูนย์ส่งเสริมให้ชุมชนมีรายได้จากกิจกรรมทางท่องเที่ยวถือเป็นศูนย์ศึกษา ศูนย์สาธิต และจำหน่ายผ้าจาก ที่เป็นผลิตภัณฑ์ชุมชน มีความเหมาะสมต่อการจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตของชุมชน โดยสามารถให้นักท่องเที่ยวเข้ามามีส่วนร่วมร่วมกับชุมชนในการทอผ้าจากที่เป็นภูมิปัญญาและมรดกทางวัฒนธรรมของชาวไทย-ยวนที่ยังคงมีให้เห็นอยู่

5) ถ้ำถ้ำเขางู

เป็นถ้ำที่รู้จักระดับประเทศ พบหลักฐานการเสด็จมาของพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 จนถึงองค์รัชกาลปัจจุบัน มีพระพุทธรูปขนาดใหญ่จำหลักบนหน้าผาประทับนั่งห้อยพระบาท ซึ่งได้รับอิทธิพลการสร้างมาจากศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 11-13) (บันทึก ลือชัยชาญ, 2553 หน้า 43) ต่อมาสันนิษฐานว่าได้มีการทาสีที่องค์พระพุทธรูปในสมัยอยุธยา เป็นโบราณสถานที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรจึงได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานแห่งชาติในปี 2478 (ยนต์ ชุ่มจิต, 2547 หน้า 52-53) มีความเหมาะสมต่อการจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้ มีความสะดวกในการเข้าถึงด้วยรถขนาดใหญ่หรือรถจักรยาน แต่บริเวณแหล่งท่องเที่ยวนี้เป็นที่อาศัยอยู่ของฝูงลิงป่าจำนวนมาก ทำให้พื้นที่มีการรบกวนขยะ ทำให้พื้นที่ไม่สะอาด และลิงอาจจะทำอันตรายต่อทรัพย์สินและร่างกายของนักท่องเที่ยวด้วยการแย่งของกินหรือขึ้นไปปีนเล่นบนหลังการถยนต์ของนักท่องเที่ยวที่เข้าไปจอด ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีป้ายเตือนให้นักท่องเที่ยวระมัดระวัง

6) ถ้ำจัน

เป็นถ้ำที่ตั้งอยู่บนไหล่เขาสูงจากพื้นดินประมาณ 60 เมตร ทางเดินขึ้นสูงชัน บนผนังถ้ำมีพระพุทธรูปปูนปั้นประทับนั่งห้อยพระบาท ที่สร้างขึ้นในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12 – 13) ต่อมาได้มีการพอกปูนดัดแปลงเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา 1 องค์ และพระพุทธรูปปางแสดงธรรม ด้วยพระหัตถ์ขวาก็ 1 องค์ (กรมศิลปากร, 2518 หน้า 78) มี

เหมาะสมต่อการจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางด้านประวัติศาสตร์ และมีความสะดวกในการเข้าถึงด้วยรถขนาดใหญ่หรือรถทัศนจร แต่บริเวณทางเดินขึ้นเพื่อเข้าสู่ถ้ำสูงชัน กว่า 60 เมตร ดังนั้นผู้ที่เดินทางเข้าชมต้องมีสุขภาพที่แข็งแรง ควรหลีกเลี่ยงการเดินขึ้นไปในวันที่มีอากาศร้อนจัด ตลอดระยะทางเดินขึ้นมีฝูงลิงป่าอาศัยอยู่ ควรระมัดระวังทรัพย์สินของ มีค่าเพราะอาจจะถูกแย่งและทำร้ายจากฝูงลิง

7) ถ้ำจาม

เป็นถ้ำที่อยู่เหนือกว่าถ้ำจินไปทางทิศใต้เล็กน้อย สูงจากพื้นดินประมาณ 70 เมตร ทางเดินขึ้น สูงชัน บริเวณภายในถ้ำมีพระพุทธรูปลายปูนปั้นปางสมาธิ ปางประทับนั่ง รูปตันไม้ และบุคคล ที่ได้รับอิทธิพลการสร้างมาจากเรื่องพุทธประวัติ ตั้งแต่สมัยทวารวดี ต่อมาได้มีการซ่อมแซมในสมัยกรุงศรีอยุธยา และเป็นโบราณสถานที่มีความสำคัญจนได้รับการประกาศขึ้นเป็นโบราณสถานแห่งชาติในปี 2517 (กรมศิลปากร, 2518 หน้า 79) มีความเหมาะสมต่อการจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางด้านประวัติศาสตร์ มีความสะดวกในการเข้าถึงด้วยรถขนาดใหญ่หรือรถทัศนจร แต่บริเวณทางเดินขึ้นเพื่อเข้าสู่ถ้ำสูงชัน กว่า 70 เมตร ดังนั้นผู้ที่เดินทางเข้าชมต้องมีสุขภาพที่แข็งแรง ควรหลีกเลี่ยงการเดินขึ้นไปในวันที่มีอากาศร้อนจัด ตลอดระยะทางเดินขึ้นมีฝูงลิงป่าอาศัยอยู่ ควรระมัดระวังทรัพย์สินของ มีค่าเพราะอาจจะถูกแย่งและทำร้ายจากฝูงลิง

8) ถ้ำผาโถ

เป็นถ้ำที่มีความสำคัญกับศาสนา มีภาพจำหลักของพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ ยาว 8.37 เมตร กว้าง 1.83 เมตร แกะสลักเป็นภาพหุ่นต่ำ เนื้อพระเศียรเป็นปูนปั้นสีขาวเป็นต้นสาละแผ่กิ่งก้าน ซึ่งเป็นนรมเงาให้กับพระพุทธรองค์เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน ตรงกันข้ามมีภาพลายปูนปั้นรูปบุคคล จำนวน 4 รูป ในทำยืนและนั่งพนมมือ คงหมายถึงพุทธบริษัทมารวมชุมนุมกันระหว่างที่พระพุทธรองค์เสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน (บัณฑิต ลีวัชชาญ, 2553 หน้า 196) ที่สร้างขึ้นสมัยทวารวดี จากหลักฐานพบว่ามีลักษณะใกล้เคียงกับภาพสลักบนผนังถ้ำอชันตาในประเทศอินเดีย และยังเป็นสถานที่สังเกตการณ์กองทัพข้าศึกที่จะยกทัพเข้ามายังทุ่งเขาภู และมีศักยภาพ มีความเหมาะสมต่อการจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้ และมีความสะดวกในการเข้าถึงด้วยรถขนาดใหญ่หรือรถทัศนจร แต่บริเวณทางเดินขึ้นเพื่อเข้าสู่ถ้ำสูงชัน กว่า 75 เมตร ดังนั้นผู้ที่เดินทางเข้าชมต้องมีสุขภาพที่แข็งแรง ควรหลีกเลี่ยงการเดินขึ้นไปในวันที่มีอากาศร้อนจัด ตลอดระยะทางเดินขึ้นมีฝูงลิงป่าอาศัยอยู่ ควรระมัดระวังทรัพย์สินของ มีค่าเพราะอาจจะถูกแย่งและทำร้ายจากฝูงลิง

9) วัดมหาธาตุวรวิหาร

เป็นปูชนียสถานคู่เมืองราชบุรีมาตั้งแต่อดีต(พุทธศตวรรษที่ 12) เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวราชบุรี ที่งานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นไปของเมืองราชบุรี ที่ได้พบร่องรอยหลักฐานการใช้พื้นที่ถึง 4 สมัย คือ ทวารวดี ขอม อยุธยา และรัตนโกสินทร์ตอนต้น และ

เป็นโบราณสถานที่มีความสำคัญจนได้รับการประกาศขึ้นเป็นโบราณสถานแห่งชาติในปี 2478 (กรมศิลปากร สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552 หน้า 41) มีความเหมาะสมต่อการจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะการศึกษาถึงความเป็นไปของเมืองราชบุรีแต่ละยุคสมัย มีความสะดวกในการเข้าถึงด้วยรถขนาดใหญ่หรือรถทัศนอาจร และมีความปลอดภัย และภูมิทัศน์ร่มรื่น แต่ด้วยปัจจุบันมีการบูรณะและขุดแต่งแนวกำแพงแก้ว จึงทำให้ไม่สะดวกในการเที่ยวชมในบริเวณวัด

นอกจากนั้นยังพบว่าแหล่งท่องเที่ยวอื่นที่ปรากฏอยู่บนแผนผังบริเวณในแหล่งท่องเที่ยวอีก 16 แห่ง ซึ่งสามารถแบ่งทรัพยากรการท่องเที่ยวทั้งหมดออกเป็น 4 ประเภท คือ

1) แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุ โบราณสถาน และศาสนสถาน จำนวน 7 แห่ง ได้แก่ วัดเขาช่องพราน วัดอรัญญิกาวาส วัดเจติยาราม (เจดีย์หัก) วัดหนองหอย วัดม่วงวัดขนอน และ วัดคงคาราม

2) แหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม จำนวน 4 แห่ง ได้แก่ เขาหัวจีน(ไทยทรงดำ) ตลาดน้ำดำเนินสะดวก ตลาดโคยก็ และสหกรณ์ผ้าจากคูบัว

3) แหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ จำนวน 1 แห่ง ได้แก่ แหล่งท่องเที่ยวในอำเภอสวนผึ้ง

4) แหล่งท่องเที่ยวทางศิลปวิทยาการ จำนวน 4 แห่ง ได้แก่ โรงงานเก่า ฮง ไถ่ แก้วฮง ไถ่แกลอรี่ โรงงานโองรัตน์โกสินทร์ ร้านจำหน่ายตุ๊กตาและของที่ระลึกบ้านสิงห์

ผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์ที่ 2) จัดทำเส้นทางการท่องเที่ยว ทดลองนำเที่ยวและประเมินผลเส้นทางตามรอยอารยธรรมทวารวดี – ขอม จังหวัดราชบุรี ซึ่งเป็นการสำรวจจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิและ ทุติยภูมิพบว่า เมื่อนำแหล่งท่องเที่ยวที่ปรากฏร่องรอยอารยธรรมทวารวดีและขอม ในจังหวัดราชบุรี มาจัด ทำเส้นทางท่องเที่ยวได้เส้นทาง 2 แบบ คือ เส้นทางการท่องเที่ยวแบบวันเดียว (One day trip) จำนวน 5 เส้นทาง และเส้นทางท่องเที่ยวแบบ 2 วัน 1 คืน (Two days trip) จำนวน 4 เส้นทาง ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 แสดงเส้นทางการท่องเที่ยวแบบ One day Trip (ไป-กลับ วันเดียว)

เส้นทางที่ 1	เส้นทางที่ 2	เส้นทางที่ 3	เส้นทางที่ 4	เส้นทางที่ 5
- พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - วัดมหาธาตุวรวิหาร - วัดโขลงสุวรรณคีรี - จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว - เทือกเขาสูง (ถ้าภาษีเขาสูง) / (ถ้าจีน – ถ้าจาม) / (ถ้าฝาลอ) หรือ (เขารอยพระพุทธรบาท) - แวะซื้อของที่ระลึกร้านตุ๊กตาบ้านสิงห์ - วัดเขาช่องพราน	- พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - วัดมหาธาตุวรวิหาร - วัดอรัญญิกวาส (เจดีย์หัก) - เทือกเขาสูง (ถ้าภาษีเขาสูง) / (ถ้าจีน – ถ้าจาม) / (ถ้าฝาลอ) หรือ (เขารอยพระพุทธรบาท) - วัดหนองหอย - เมืองโบราณสระโกสินารายณ์ - วัดเขาช่องพราน - แวะซื้อของที่ระลึกร้านตุ๊กตาบ้านสิงห์	- พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - วัดโขลงสุวรรณคีรี - จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว - สหกรณ์การเกษตร (ผ้าจก) วัดคูบัว - วัดมหาธาตุวรวิหาร - เทือกเขาสูง (ถ้าภาษีเขาสูง) / (ถ้าจีน – ถ้าจาม) / (ถ้าฝาลอ) หรือ (เขารอยพระพุทธรบาท) - วัดหนองหอย - แวะซื้อของที่ระลึกร้านตุ๊กตาบ้านสิงห์ - วัดเขาช่องพราน	- พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - วัดโขลงสุวรรณคีรี - จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว - เทือกเขาสูง (ถ้าภาษีเขาสูง) / (ถ้าจีน – ถ้าจาม) / (ถ้าฝาลอ) หรือ (เขารอยพระพุทธรบาท) - วัดมหาธาตุวรวิหาร	- พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - ถ้ำ ฮง ไถ่ แกลอรี่ - วัดมหาธาตุวรวิหาร - วัดโขลงสุวรรณคีรี - จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว - สหกรณ์การเกษตร (ผ้าจก) วัดคูบัว - เทือกเขาสูง (ถ้าภาษีเขาสูง) / (ถ้าจีน – ถ้าจาม) / (ถ้าฝาลอ) หรือ (เขารอยพระพุทธรบาท)

จากตารางที่ 1 เส้นทางที่จัดทำขึ้นทั้ง 5 เส้นทาง ผลจากการสนทนากลุ่มย่อย (Focus group) และสัมภาษณ์ ก่อนที่จะมีการนำเที่ยวในสถานที่จริง ผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่มย่อย มีความเห็นตรงกัน คือ สถานที่ท่องเที่ยวแห่งแรกที่นักท่องเที่ยวควรเดินทางไป คือ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี เพราะที่แห่งนี้จะให้ความรู้ เรื่องราวและความเป็นไปของชาวมุขชนจังหวัดราชบุรีได้อย่างสมบูรณ์แบบที่สุด และจากเส้นทางท่องเที่ยวทั้ง 5 เส้นทาง ที่ได้เป็นเพียงตัวอย่างหรือแนวทางการเดินทางท่องเที่ยวตามรอยอารยธรรม ทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี ที่เชื่อมโยงกับแหล่งท่องเที่ยวอื่นๆ ซึ่งนักเดินทาง/นักท่องเที่ยวสามารถปรับเปลี่ยนสถานที่ท่องเที่ยวต่างๆ ได้ตามความ

ต้องการและความเหมาะสมของผู้เดินทาง เพราะแหล่งท่องเที่ยวแต่ละแห่งอยู่บนพื้นที่หลักที่สะดวกต่อการเข้าถึง ดังตารางที่ 2

ตารางที่ 2 แสดงเส้นทางการท่องเที่ยวแบบ Two days Trip (2 วัน 1 คืน)

เส้นทางที่ 1	เส้นทางที่ 2	เส้นทางที่ 3	เส้นทางที่ 4
วันแรก - พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - วัดมหาธาตุวรวิหาร - วัดโขลงสุวรรณคีรี - จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว - เขาหัวจัน (ไทยทรงดำ) - สวนผึ้ง (พักค้าง 1 คืน)	วันแรก - แหล่งท่องเที่ยววิถีชีวิตชุมชน ตลาดน้ำดำเนินสะดวก - โรงงานโอ่งเก่า ฮงไถ่ หรือ โรงโอ่งรัตนโกสินทร์ - พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - WALK TOUR “เมืองราชบุรี วันวาน” - รับประทานอาหารค่ำ พร้อมชมการแสดง THEME PARTY “ระบำทวารวดี” หรือ “กิจกรรมการแสดง 8 ชนเผ่าของชาวราชบุรี”	วันแรก - แหล่งท่องเที่ยววิถีชีวิตชุมชน ตลาดน้ำดำเนินสะดวก - พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - วัดโขลงสุวรรณคีรี - จิปาถะภัณฑ์สถานบ้านคูบัว - สหกรณ์การเกษตร (ผ้าจก) วัดคูบัว - วัดมหาธาตุวรวิหาร - เทือกเขาสูง (ถ้าถ้ำเขาสอง) / (ถ้ำจัน – ถ้ำจาม) / (ถ้ำผาโกล) หรือ (เขารอยพระพุทธรบาท) - รับประทานอาหารค่ำ พร้อมชมการแสดง THEME PARTY “ระบำทวารวดี” หรือ “กิจกรรมการแสดง 8 ชนเผ่าของชาวราชบุรี”	วันแรก - พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี - วัดมหาธาตุวรวิหาร - เทือกเขาสูง (ถ้าถ้ำเขาสอง) / (ถ้ำจัน – ถ้ำจาม) / (ถ้ำผาโกล) หรือ (เขารอยพระพุทธรบาท) - ถ้ำเขามิน หรือ สวนสัตว์เปิดเขาประทับช้าง - รับประทานอาหารค่ำ พร้อมชมการแสดง THEME PARTY “ระบำทวารวดี” หรือ “กิจกรรมการแสดง 8 ชนเผ่าของชาวราชบุรี”

เส้นทางที่ 1	เส้นทางที่ 2	เส้นทางที่ 3	เส้นทางที่ 4
วันที่สอง - ธารน้ำร้อนบ่อคลึง - แหล่งท่องเที่ยวต่างๆ ในอำเภอสวนผึ้ง - ชื่อของฝากและของที่ ระลึกอำเภอสวนผึ้ง - ถ้ำจอมพลถ้ำเขabin - เทือกเขาสูง	วันที่สอง - เทือกเขาสูง (ถ้ำถ้ำเขสูง) / (ถ้ำจีน – ถ้ำจาม) / (ถ้ำผาโกล) หรือ (เขารอยพระพุทธรูป) - วัดโฆลงสุวรรณคีรี - เทือกเขาสูง	วันที่สอง - แหล่งท่องเที่ยวทาง ธรรมชาติ อำเภอสวนผึ้ง - ถ้ำจอมพล - ถ้ำเขabin - วัดหนองหอย - แวะซื้อของที่ระลึก ร้าน ตึกตาบ้านสิงห์	วันที่สอง - ธารน้ำร้อนบ่อคลึง - ธรรมสถานวิโมก สิวาลัย - The Scenery Resort & Farm - บ้านหอมเทียน แวะซื้อของที่ระลึกของ อำเภอสวนผึ้ง
(ถ้ำถ้ำเขสูง) / (ถ้ำจีน – ถ้ำจาม) / (ถ้ำผาโกล) หรือ (เขารอยพระพุทธรูป) - แวะซื้อของที่ระลึกร้าน ตึกตาบ้านสิงห์ - วัดเขาช่องพราน	(ถ้ำถ้ำเขสูง) / (ถ้ำจีน – ถ้ำจาม) / (ถ้ำผาโกล) หรือ (เขารอยพระพุทธรูป) - วัดโฆลงสุวรรณคีรี จิปาถะภัณฑ์สถาน - บ้านคูบัว สหกรณ์การเกษตร (ผาจาก) วัดคูบัว - แวะซื้อของที่ระลึก ร้านตึกตาบ้านสิงห์ - อุทยานหุ่นขี้ผึ้งสยาม แหล่งท่องเที่ยววิถีชีวิต ชุมชน ตลาดน้ำอัมพวา	- แหล่งท่องเที่ยวทาง ธรรมชาติ อำเภอสวนผึ้ง - ถ้ำจอมพล - ถ้ำเขabin - วัดหนองหอย - แวะซื้อของที่ระลึก ร้านตึกตาบ้านสิงห์ - วัดเขาช่องพราน	- วัดเขาช่องพราน - แวะซื้อของที่ระลึกร้าน ตึกตาบ้านสิงห์

จากตารางที่ 2 พบว่าผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่มย่อย มีความเห็นตรงกันที่เห็นว่าสถานที่ควรไปตามเส้นทางท่องเที่ยว คือ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องไปเป็นแห่งแรก และจากเส้นทางท่องเที่ยวทั้ง 4 เส้นทาง ที่ได้เป็นเพียงตัวอย่างหรือแนวทางการเดินทางท่องเที่ยวตามรอยอารยธรรมทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี ที่เชื่อมโยงกับแหล่งท่องเที่ยวอื่นๆ ซึ่งนักเดินทาง/นักท่องเที่ยวสามารถปรับเปลี่ยนสถานที่ท่องเที่ยวต่างๆ ได้ตามความต้องการและความเหมาะสมของผู้เดินทาง

ผลการประเมินจากการทดลองนำเที่ยวตามรอยอารยธรรมทวารวดี – ขอม จังหวัดราชบุรี พบว่า แหล่งท่องเที่ยวแต่ละแห่งสามารถเดินทางเข้าถึงได้ง่ายด้วยรถโดยสารหรือรถจักรยาน และ

มีความสะดวกต่อการเข้าชม เส้นทางท่องเที่ยวทุกเส้นทางได้จัดให้มีการผสมผสานระหว่างแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ธรรมชาติ และศิลปะวิทยาการ ซึ่งจากความเห็นของผู้รู้ที่เข้าร่วมสนทนากลุ่มเห็นว่า ทุกเส้นทางควรจัดให้มีการเข้าชมที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี เพราะเป็นสถานที่จัดแสดงนิทรรศการ และจำลอง สิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวกับร่องรอย ของอารยธรรม ทวารวดีและอารยธรรมขอมของจังหวัดราชบุรีไว้อย่างสมบูรณ์ อีกทั้งยังเป็นการปูพื้นความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวประวัติศาสตร์ ความเป็นมาต่างๆ ทำให้ผู้เข้าชมเห็นภาพ และง่ายต่อการเข้าใจ ในอารยธรรมทวารวดีและ อารยธรรมขอม ก่อนการเยี่ยมชมในสถานที่จริงได้เป็นอย่างดี แต่ด้วยแหล่งท่องเที่ยวประเภทถ้ำ ที่ตั้งอยู่ในถ้ำบนภูเขาสูงและลาดชัน โดยตั้งอยู่ห่างจากพื้นดินประมาณ 60-75 เมตร ได้แก่ ถ้ำจีน ถ้ำจามและถ้ำผาโกล พบว่ามีความลำบากต่อการเดินทางเข้าถึงปากถ้ำ โดยเฉพาะกลุ่มนักท่องเที่ยวที่เป็นกลุ่มผู้สูงอายุ และอาจจะได้รับอันตรายจากฝูงลิงป่าที่อาศัยอยู่ในบริเวณแหล่งท่องเที่ยวดังกล่าว แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ ทุกแห่งยังไม่มียังขาดการบอกเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของแหล่งให้กับนักท่องเที่ยว จึงทำให้นักท่องเที่ยวเดินทางเข้าชมอย่างไม่ประทับใจ และจากผลสรุปจากการทดลองนำเที่ยวพบว่าแหล่งท่องเที่ยวส่วนใหญ่เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุและศาสนสถาน จึงทำให้ไม่ได้รับความสนใจแก่นักท่องเที่ยวทุกเพศ ทุกวัย ดังนั้นหากนำเสนอเฉพาะแต่แหล่งท่องเที่ยวที่มีร่องรอยของอารยธรรมทวารวดี – ขอม อาจจะไม่ได้รับการตอบสนองเท่าที่ควร

อภิปรายผลการวิจัย

จากผลการศึกษาข้างต้น มีประเด็นจากข้อค้นพบที่น่าสนใจ ดังนี้

การสำรวจทรัพยากรการท่องเที่ยวที่ปรากฏร่องรอยของอารยธรรมทวารวดี-ขอม ในจังหวัดราชบุรี พบว่า มีจำนวน 9 แห่ง แบ่งตามประเภทของแหล่งท่องเที่ยวตามเกณฑ์มาตรฐานของสำนักพัฒนาการท่องเที่ยว (ม.ป.พ.) ได้ 2 ประเภท คือ แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ ได้แก่ สระโกสินารายณ์ วัดโขลงสุวรรณคีรี ถ้ำฤาษีเขางู ถ้ำจีน ถ้ำจาม ถ้ำผาโกล วัดมหาธาตุวรวิหาร และแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม ได้แก่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติราชบุรี และจิตาถสถานบ้านคูบัว ผลการสำรวจพื้นที่ในแหล่งและการสนทนา กลุ่มย่อยจากกลุ่มผู้รู้ พบว่า มีแหล่งท่องเที่ยวอื่นที่ปรากฏอยู่บนแผนผังบริเวณแหล่งท่องเที่ยวอีก 16 แห่ง ประกอบไปด้วย แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ ทางวัฒนธรรม ทางธรรมชาติ และทางศิลปะวิทยาการ โดยแต่ละแหล่งท่องเที่ยวมีจุดเด่นคือ มีความสะดวกในการเข้าถึงด้วยรถโดยสารขนาดใหญ่ แต่ยังไม่ดึงดูดใจและสร้างความประทับใจในการเที่ยวชม ถึงแม้จะเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ทางโบราณคดีที่ยังคงร่องรอยหลักฐานเหลืออยู่และมีความเป็นเอกลักษณ์ของแต่ละยุคสมัยก็ตาม และพบว่าแหล่งท่องเที่ยวส่วนใหญ่ขาดการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารของแหล่งท่องเที่ยวให้นักท่องเที่ยวได้ทราบหรือรับรู้ ขาด

การจัดการด้านขยะและการจัดการด้านความปลอดภัยที่เกิดจากฝูงลิงป่า ซึ่งอาศัยอยู่บริเวณ ถ้ำ ฤาษีเขาสูง ถ้ำจีน ถ้ำจาม และถ้ำผาโง ซึ่งเป็นแนวทางการพัฒนาที่สอดคล้องกับกรอบแนวคิดการ ประเมินมาตรฐานคุณภาพแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ สำนักพัฒนาการท่องเที่ยว (ม.ป.พ.)

ด้วยแหล่งท่องเที่ยวส่วนใหญ่ในจังหวัดราชบุรีเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ สอดคล้องกับแนวคิดการแบ่งประเภทของแหล่งท่องเที่ยวตามเกณฑ์ มาตรฐานของสำนักพัฒนาการท่องเที่ยว (ม.ป.พ.) และงานวิจัยของระพี ทองก่อ และคณะ (2549) ที่ได้ทำการศึกษาแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวของกลุ่มจังหวัดภาคกลางตอนบนว่ามีความโดดเด่นด้านประวัติศาสตร์ และโบราณสถาน จากผลการสัมภาษณ์และสนทนากลุ่มย่อยของกลุ่มผู้รู้ พบว่า แหล่งท่องเที่ยวที่ปรากฏร่องรอยของอารยธรรมทวารวดี-ขอม ในจังหวัดราชบุรี มีศักยภาพ มากที่สุด คือ การจัดการให้เป็นแหล่งเรียนรู้ เพราะเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ เป็น แหล่งท่องเที่ยวที่มีมนุษย์สร้างขึ้น แต่มีความแตกต่างจากแหล่งท่องเที่ยวที่มนุษย์สร้างขึ้นประเภท อื่น เนื่องจากมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและสังคมรวมถึงความผูกพันทางจิตใจต่อชนรุ่น หลัง ซึ่งสอดคล้องตามแนวคิดของสำนักพัฒนาการท่องเที่ยว (ม.ป.พ.) และแนวคิดของ สิ้นชัย กระบวนแสง (2545) แหล่งท่องเที่ยวบางแห่งยังขาดการจัดการด้านภูมิทัศน์ การบริการพื้นฐาน การ จัดการด้านความปลอดภัย และการจัดการโดยเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในทุก กระบวนการของการจัดการ จึงทำให้แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ไม่ได้รับความสนใจจาก นักท่องเที่ยว ดังนั้นควรมีการปรับปรุงพื้นที่ เพื่อให้แหล่งท่องเที่ยว มีศักยภาพดีขึ้น ซึ่งสอดคล้อง งานวิจัยของ พันธุ์ชนก แชมเบอร์ส และ มณฑรัตน์ บรรจง (2551) ได้ทำการศึกษาเรื่อง แนว ทางการพัฒนาและส่งเสริมแหล่งท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ศิลปะเขมรในประเทศไทย กรณีศึกษา: การจัดรูปแบบเส้นทางท่องเที่ยวใหม่ในเขตอำเภอเมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี พบว่าสถานที่ ท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์แบบร่วมอารยธรรมเขมรในประเทศไทย ยังไม่ได้รับความสนใจและ บอกเล่าเรื่องราวเท่าที่ควรเป็นเพียงสัญลักษณ์ทางความศรัทธาเท่านั้นยังขาดการส่งเสริมให้เป็น แหล่งท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน และขาดการพัฒนาของทรัพยากรการท่องเที่ยว

ผลการจัดนำเที่ยวให้กับกลุ่มผู้รู้ พบว่าการนำเสนอแหล่งท่องเที่ยวที่เป็นศาสนสถานทำให้นักท่องเที่ยวมีความสนใจน้อยเพราะขาดความดึงดูดใจ ไม่มีความประทับใจในการเที่ยวชม การจัด นำเที่ยวในครั้งนี้ จึงเป็นเส้นทางแบบผสมผสานระหว่างแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ทาง วัฒนธรรม ทางธรรมชาติ และทางศิลปวิทยาการ เพื่อให้มีความน่าสนใจในเส้นทางมากขึ้น ซึ่ง สอดคล้องกับแนวคิดของ กัลยารัตน์ ศิริรัตน์ (2550) เกี่ยวกับการจัดทำเส้นทางท่องเที่ยวแบบ ผสมผสาน ที่ได้เกิดจากการวางแผนผังบริเวณ ในแหล่งท่องเที่ยวที่มีความโดดเด่นหลายประเภทใน บริเวณเดียวกัน เพื่อกำหนดเป็นเส้นทางท่องเที่ยวเดียวกัน ที่นักท่องเที่ยวสามารถพบเห็น หรือเข้า ชมจุดที่น่าสนใจตามแหล่งท่องเที่ยวต่างๆ ได้ง่าย สะดวก ปลอดภัย ได้รับความรู้ และความ เพลิดเพลินจากการใช้เส้นทางที่จัดทำขึ้น และแนวคิดของ Edward Inskeep. (1999) ที่มีความเห็น

ว่าเส้นทางท่องเที่ยวไม่ควรจะจำกัดอยู่เพียงภายในเมืองเท่านั้น แต่ควรต่อเนื่องกับเส้นทางท่องเที่ยวภายนอกเมืองในแหล่งธรรมชาติด้วย ที่อาจเป็นเส้นทางเดียวกัน หรือต่อเนื่องกันเป็นบางส่วนก็ได้ และสอดคล้องกับงานวิจัยของ อาภรณ์ สุนทรวาท (2552) ที่ได้ทำการวิจัย เรื่อง การพัฒนาเชื่อมโยงเส้นทางท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในจังหวัดราชบุรีเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน พบว่า นักท่องเที่ยวมีความพึงพอใจที่เข้าร่วมทดลองท่องเที่ยวในเส้นทางที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นอยู่ในระดับมาก แหล่งท่องเที่ยวที่นักท่องเที่ยวมีความพึงพอใจระดับมากที่สุด คือ เขาระโจม

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การจัดเส้นทางท่องเที่ยวตามรอยอารยธรรมทวารวดี – ขอม ในจังหวัดราชบุรี ที่เหมาะสม คือ การจัดทำเส้นทางท่องเที่ยวแบบผสมผสานระหว่างแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ธรรมชาติ และศิลปะวิทยาการ ที่นักท่องเที่ยวสามารถเข้าชมจุดที่น่าสนใจตามแหล่งท่องเที่ยวต่างๆ ได้ง่าย สะดวก และได้รับความรู้จากแหล่งเรียนรู้ที่เป็นมรดกทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของพื้นที่ ข้อเสนอแนะ ด้านการพัฒนา ด้วยแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ มีหน่วยงานผู้รับผิดชอบ ดูแลและบริหารจัดการพื้นที่ที่ชัดเจน ดังนั้นจึงควรพัฒนาให้แหล่งมีความดึงดูดใจ โดยการ 1) จัดให้มีการบริการข้อมูลของแหล่งท่องเที่ยว การบอกเล่าเรื่องราวประวัติศาสตร์ เพื่อให้นักท่องเที่ยวได้รับความรู้ ความเข้าใจต่อประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศาสนสถาน อย่างลึกซึ้ง 2) การพัฒนาศักยภาพทรัพยากรการท่องเที่ยวให้มีความประทับใจในการเที่ยวชม ด้วยการจัดการภูมิทัศน์ การบริการพื้นฐาน และการจัดการด้านความปลอดภัย 3) การเพิ่มกิจกรรมทางการท่องเที่ยว ด้วยการนำกิจกรรมอื่นที่ได้รับความสนใจเข้าไปเสริม เข้าไปในเส้นทาง โดยเฉพาะแหล่งท่องเที่ยวประเภทศิลปะวิทยาการที่มนุษย์สร้างขึ้นตามกระแสนิยมของมนุษย์แต่ละสมัย ได้แก่ แหล่งท่องเที่ยวที่มนุษย์สร้างขึ้นตามกระแส คือ เดอะชินเนอรี่ วิเทจ ฟาร์ม บ้านหอมเทียน ร้านกาแฟสดและสุนทรีแลนด์แดนตุ๊กตา เป็นต้น อีกทั้งการพัฒนาบูรณะและฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยวให้มีศักยภาพ ที่เป็นนโยบายหลักของการพัฒนาอุตสาหกรรมภาคการท่องเที่ยวของประเทศ และสอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์พัฒนาการท่องเที่ยวจังหวัดราชบุรี พ.ศ. 2555 ดังนั้นแนวทางการพัฒนาและการกระตุ้นส่งเสริมให้การท่องเที่ยวของจังหวัดราชบุรีได้รับการตอบสนองจากนักท่องเที่ยว และเป็นการจัดการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนได้นั้นจะต้องมีกระบวนการการมีส่วนร่วมของประชาชนหรือชุมชนในพื้นที่เข้ามามีส่วนร่วมด้วย ได้แก่ การจัดรูปแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวในพื้นที่ที่มีความกลมกลืนสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของชุมชนที่เปิดโอกาสให้นักท่องเที่ยวได้เข้าไปเรียนรู้ สัมผัสและสร้างประสบการณ์ตรงร่วมกับชุมชนหรือผู้รู้ ณ แหล่งเรียนรู้ นั้นๆ ด้วยการเข้าไปมีส่วนร่วมผลิต สร้างสรรค์ผลิตภัณฑ์จาก

ภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่เป็น ภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวราชบุรี ได้แก่ การเข้าร่วมกิจกรรมการท่องเที่ยวจาก
ของชุมชนชาวไทย-ญวน บ้านคูบัว อำเภอเมือง การป็นโองลอยดลยมังกร กับบริษัทผู้ผลิตในเขต
อำเภอเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางราชบุรี-เพชรบุรี การทำตุ๊กตาผ้าร่วมกับชุมชนชาวบ้านสิงห์ อำเภอ
โพธาราม การทำชาใบหม่อนและการทำเทียนหอม ร่วมกันชุมชนชาวอำเภอจอมบึง จากกิจกรรม
การมีส่วนร่วมของชุมชนดังกล่าว นอกจากจะเป็นการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นแล้ว ยังเป็นการสร้าง
มูลค่าเพิ่มให้กับให้กับชุมชนและเป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนเจ้าของพื้นที่ได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่าง
แท้จริง จากทุนทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาของท้องถิ่นชาวราชบุรีที่มีอยู่ ซึ่งสอดคล้องกับแนวทาง
ของการจัดการท่องเที่ยวในปัจจุบัน คือ การจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนเชิงสร้างสรรค์ ที่คำนึงถึง
ความยั่งยืนเป็นสำคัญ

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี. (2552) วัดมหาธาตุวรวิหาร จังหวัดราชบุรี. กรุงเทพฯ กรมศิลปากร
กรมศิลปากร. (2518) ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย เล่ม 2. กรุงเทพฯ โรงพิมพ์กรม
ศาสนา
- กัลยารัตน์ ศิริรัตน์ (2550 หน้า 21-25) การวางแผนเพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวเชิงนิเวศของ
จังหวัดนครศรีธรรมราชกฤษฎา พิณศรี. (2549) ทวารวดีความหมายและที่มาทางศิลปะ.
บทความ ศิลปะและวัฒนธรรมลุ่มน้ำมูล. ปีที่1 ฉบับปฐมฤกษ์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์
ณัฐพล บุญอุทิศ, (2546) พระมหาเจดีย์ และพิพิธภัณฑสถานบ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี.
วิทยานิพนธ์ สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
- นิตยา พลขำนิ. (2549) ประวัติศาสตร์เมืองราชบุรี พ.ศ.2310-2437. สารนิพนธ์ หลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
- ธิดา สาระยา. (2532) (ศรี) ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพฯ :
อักษรสัมพันธ์
- บัณฑิต ลีวชัยชาญและคณะ. (2553) การประดิษฐ์ฐานพระพุทธศาสนาจากลัทธิขงจื๊อในดินแดน
ประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี. รายงานผลการวิจัย. กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์สมพันธ์
พันธุ์ชนก แชนเบอส์ และ มณฑรัตน์ บรรจง. (2551) แนวทางการพัฒนาแหล่งส่งเสริมแหล่ง
ท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ศิลปะเขมรในประเทศไทย กรณีศึกษา : การจัดรูปแบบ
เส้นทางท่องเที่ยวใหม่ในเขตอำเภอเมืองลพบุรีจังหวัดลพบุรี. การศึกษาค้นคว้าด้วย
ตนเอง สาขาวิชาการจัดการโรงแรมและการท่องเที่ยว มหาวิทยาลัยนเรศวร.

- มโน กลีบทอง (2544) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรีและจังหวัดราชบุรี. กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์สมพันธ์
- ยนต์ ชุ่มจิตต์ (2547) ประวัติศาสตร์เมืองราชบุรี. กรุงเทพฯ โอเดียนสโตร์วรรณ วชิรวาณิช. (2546) ภูมิศาสตร์การท่องเที่ยว. ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
- ระพี ทองห่อ และคณะ (2549) แนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวของกลุ่มจังหวัดภาคกลางตอนบน. งานวิจัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง
- สินชัย กระบวนแสง. (2545). การจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ โบราณสถาน และศาสนสถาน. พิมพ์ครั้งที่ 1 กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราช
- สำนักงานการท่องเที่ยวและกีฬาฯราชบุรี. (2555) เอกสารประกอบการประชุมเพื่อจัดทำแผน ยุทธศาสตร์พัฒนาการท่องเที่ยวจังหวัดราชบุรี พ.ศ. 2555 วันศุกร์ที่ 14 ตุลาคม 2555 ณ ห้องประชุมหลวง ยกบัตร ชั้น 3 ศาลากลางจังหวัดราชบุรี.
- สำนักพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว (ม.ป.พ.) คู่มือการประเมินมาตรฐานคุณภาพแหล่งท่องเที่ยว ทางวัฒนธรรม ทางประวัติศาสตร์ ทางศิลปวิทยาการและทางธรรมชาติ. กลุ่มพัฒนา มาตรฐานแหล่งท่องเที่ยว กรมการท่องเที่ยว กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา
- อาภรณ์ สุนทรวาท (2552) การพัฒนาเชื่อมโยงเส้นทางการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมกับการท่องเที่ยว เชิง นิเวศในจังหวัดราชบุรีเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน. งานวิจัย ราชบุรี มหาวิทยาลัยราชภัฏหมู่บ้าน จอมบึง
- Edward Inskeep. (1999). **Tourism Planning**. An Integrated and Sustainable Development Approach, New York : Van Nostrand Reinhold.
- Harvey M. Rubenstein. (1992). **A Grids to Site and Environmental Planning**. Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland : United States.
- Untermann, Richard K. & Small Robert E. (1997). **Site Planning for Cluster Housing**. New York : Van Nostrand Reinhold.